

Poszukiwanie cech architektury lokalnej historycznego rynku małego miasta na przykładzie Uniejowa

dr inż. arch.
ADRIANA CIEŚLAK-ARKUSZEWSKA
 Politechnika Łódzka
 Instytut Architektury i Urbanistyki
ORCID: 0000-0001-6280-9591

Celem badań prezentowanych w niniejszym artykule jest wzbogacenie wiedzy na temat architektury lokalnej Uniejowa, a w szczególności ustalenie cech charakterystycznych zabudowy przyrynkowej z początków XX w. utraconej w wyniku działań wojennych i powojennych.

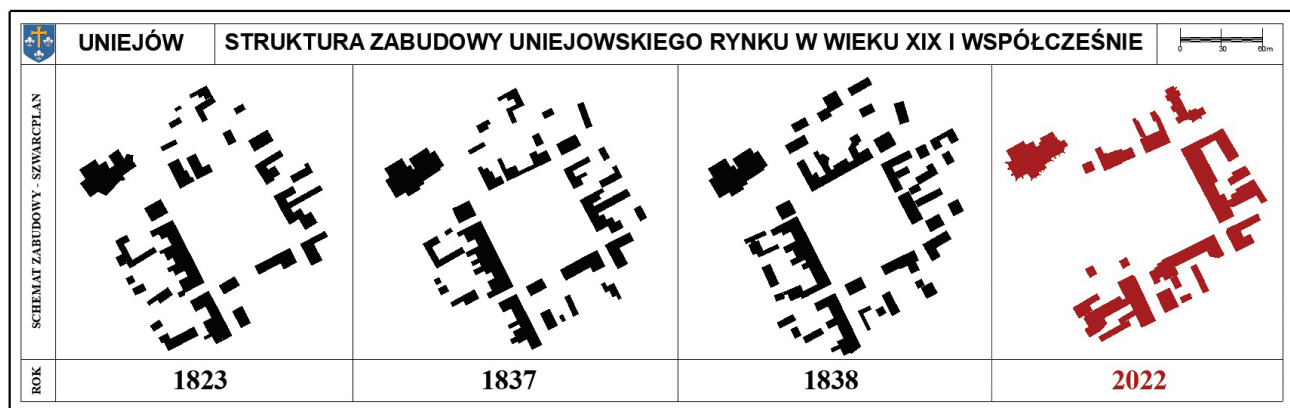
Zabytkowe rynki małych miast stanowią ważny element lokalnych krajobrazów kulturowych. Ich struktura ma charakter kumulatywny, a wszelkie procesy urbanizacyjne i rewitalizacyjne zachodzą tu nieco wolniej i mniej gwałtownie niż w miastach średnich i dużych [1]. Należy jednak podkreślić, że miasteczka polskie z uwagi na zniszczenia wojenne oraz powojenne przemiany ustrojowe i społeczno-polityczne narażone były na dekapitalizację historycznej tkanki i znaczącą utratę cech stylowych lokalnej architektury [2, 3]. Przykładem ilustrującym ten proces jest plac rynkowy w Uniejowie. Powstał on prawdopodobnie jako rdzeń miasta lokacyjnego, wytyczonego na prawie niemieckim w latach 1339–40 [4]. Wyznaczono wówczas miasto o układzie szachownicowym, którego centrum stanowił prawie kwadratowy rynek [5] otoczony działkami lokacyjnymi (po 6 lub 7) o szerokości 5–11 m i głębokości 37–45 m [4, 6, 7, 8]. Wspomniany układ przestrzenny zachował się w niemal

niezmienionej formie do czasów współczesnych i nosi cechy zabytku urbanistycznego.

Zabudowa przyrynkowa uległa jednak znacznej dekapitalizacji. Zniszczenia wojenne [9], w tym unicestwienie pierzei zachodniej i znaczące straty wśród pozostałych obiektów (schemat 1.), przyczyniły się do wymiany tkanki architektonicznej na współczesną (lata 50./70.), bezstylową, która choć zachowała pierzejowy charakter oraz spójną skalę, to nie koresponduje z elementami dziedzictwa kulturowego. Tym samym nastąpiła dewaloryzacja historycznego wnętrza urbanistycznego i utrata cech, które mogłyby stanowić punkt odniesienia dla współczesnej architektury małomiasteczkowej. W przypadku Uniejowa jest to o tyle ważne, że miasto na skutek eksploatacji leczniczych wód geotermalnych stało się ośrodkiem turystyczno-uzdrowiskowym. Co za tym idzie, podlega znaczącej presji inwestycyjnej, która dotyczy również obszarów historycznego centrum. Tymczasem, jak podkreślają

Kosiński i Pawłowska, unikatowa wartość miejsca, lokalność, kameralność, a przede wszystkim miejscowe tradycje wyrażone w formie architektonicznej należy postrzegać jako ważne elementy rozwoju turystyki małomiasteczkowej i kulturowej [2, 10].

Celem badań prezentowanych w niniejszym artykule jest wzbogacenie wiedzy na temat architektury Uniejowa, a w szczególności ustalenie cech charakterystycznych zabudowy przyrynkowej utraconej w wyniku działań wojennych i powojennych. Badania obejmują skalę obiektu: wysokość, ilość kondygnacji, charakter dachu, kierunek usytuowania kalenicy, szerokość elewacji frontowej, zasady kompozycyjne kształtowania elewacji, a także skalę detalu architektonicznego: obramienia okien i drzwi, gzymsy, fryzy, balkony, wykusze, inne. W tym zakresie badania mają charakter poznawczy i obejmują poszerzenie wiedzy na temat ewolucji form architektonicznych zabudowy małomiasteczkowej regionu łódzkiego. Warto również pod-

Schemat 1. Struktura zabudowy uniejowskiego rynku (szwarcplan) w XIX wieku i współcześnie; źródło: opracowanie własne

Mapa 1. Rynek Uniejowski w 1823 r. (fragment mapy Plan miasta Uniejowa w Województwie i obwodzie Kaliskim położonego, wykonał W. Ziółkowski) – skala oryginalna 1:1000; źródło: [17]

Mapa 2. Rynek Uniejowski w 1837 roku (fragment mapy Plan pomiarowy dóbr rządowych Uniejów i Wichertów); źródło: [18]

Mapa 3. Rynek Uniejowski w 1838 roku (fragment mapy Mapa dóbr Uniejów, Namysłów i Księżę Młyny); źródło: [19]

kreślić, że zrozumienie krajobrazu miejskiego ma znaczenie nie tylko teoretyczne, ale również edukacyjne [11]. W szerszym zakresie wyniki analiz mogą bowiem mieć charakter aplikacyjny i przyczynić się do wzbogacenia warsztatu projektowego architektów pracujących na terenie Uniejowa. Nie bez znaczenia wydaje się również fakt, że wiedza na temat lokalnych form architektonicznych może być przydatna dla władz miasta na etapie sporządzenia opracowań planistycznych i tworzenia ram dla kształtowania architektury współczesnej w zgodzie z lokalnymi tradycjami architektonicznymi.

Fot. 1. Fragment zachodniej pierzei rynku – początek XX wieku (ok. 1905–10); źródło: arch. Towarzystwa Przyjaciół Uniejowa, zbiory własne

Fot. 2. Fragment zachodniej i północnej pierzei rynku w 1916 r.; źródło: NAC (sygn. 3/107/0/10/1128/22)

Fot. 3. Fragment północnej i zachodniej pierzei rynku w 1930 r.; źródło: arch. Towarzystwa Przyjaciół Uniejowa, ze zbiorów Andrzeja Bednarkiewicza

Materiały i metody pracy

Do istotnych metod badawczych należy zaliczyć analizę materiałów źródłowych, w szczególności archiwalnych materiałów ikonograficznych ilustrujących przekształcenia pierzei uniejowskiego rynku w XIX/XX w. Zgromadzony materiał fotograficzny podlegał porządkowaniu pod względem lokalizacji (względem pierzei rynkowych) oraz delimitacji czasowej celem ustalenia „stratygrafii”¹ architektonicznej. Szczegółowa analiza materiałów umożliwiła opracowanie schematów ideowych elewacji frontowych (metoda restytucji) uniejowskiej zabudowy przyrynkowej

w układzie chronologicznym. Pozwoliło to na prześledzenie ewolucji form architektonicznych, zidentyfikowanie cech utraconych, a w efekcie na określenie cech charakterystycznych zabudowy uniejowskiego rynku (przy uwzględnieniu, że architektura ma charakter ewolucyjny) występujących tu przed utratą ciągłości kulturowej będącej efektem zniszczeń wojennych.

¹ Na potrzeby niniejszego artykułu przez pojęcie stratygrafii architektonicznej należy rozumieć następujące po sobie kolejno formy architektoniczne zlokalizowane na poszczególnych działkach, przy uwzględnieniu ewolucji struktury podziałów własnościowych.

Wyniki badań

Najstarsza zabudowa przyrynkowa

Za najstarsze udokumentowane formy zabudowy przyrynkowej o cechach charakterystycznych uznać należy domy parterowe zlokalizowane w pierzei północnej (rys. 1B; 1C), odznaczające się wysokim dwuspadowym dachem (kąt nachylenia ok. 38–45 stopni) opartym na gzymsie, z poddaszem o funkcji użytkowej (doświetlone). Obiekty zlokalizowane były w układzie pierzejowym, z główną kalenicą równoległą do placu. Odznaczały się wyraźnie zarysowaną osią główną podkreśloną wykuszem dachowym (drewnianym z czytelnym deskowaniem) oraz przejściem lub przejazdem bramowym. Parter obiektów był stosunkowo niski (2,5–3,0 m do gzymsu), z wejściem usytuowanym na gruncie (1–4 stopnie). Okna parteru miały układ pionowy z wyraźnym podziałem (6-szybowe). Otwory okienne i drzwiowe zabezpieczone były okiennicami.

Drugi udokumentowany typ najstarszej zabudowy przyrynkowej to budynek drewniany, usytuowany szczytowo w stosunku do placu i pokryty wysokim dachem naczółkowym (kąt nachylenia płaci ok. 45 stopni). Obiekt ten zajmował działkę narożną w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła w pierzei zachodniej (rys. 1A). Odznaczał się potężną, przysadzistą bryłą z wyraźnie podzieloną horyzontalnie ścianą szczytową (zarysowanie linii parteru). Na osi budynku zlokalizowane było główne wejście, przy czym elewacja w parterze nie była symetryczna względem osi głównej. Trudno jednoznacznie przesądzić, czy obiekt ten stanowił wyjątek w strukturze architektonicznej uniejowskiego rynku, czy też był ostatnim udokumentowanym reliktem wcześniejszej, XIX-wiecznej zabudowy drewnianej. Niemniej jednak, z uwagi na szczytowy układ i naczółkowy dach, stanowi najbardziej unikatowy przykład lokalnej zabudowy.

Fot. 4. Fragment zachodniej i południowej pierzei rynku przed II wojną światową (lata 30. XX w.); źródło: arch. Towarzystwa Przyjaciół Uniejowa, ze zbiorów Macieja Kwaszewskiego

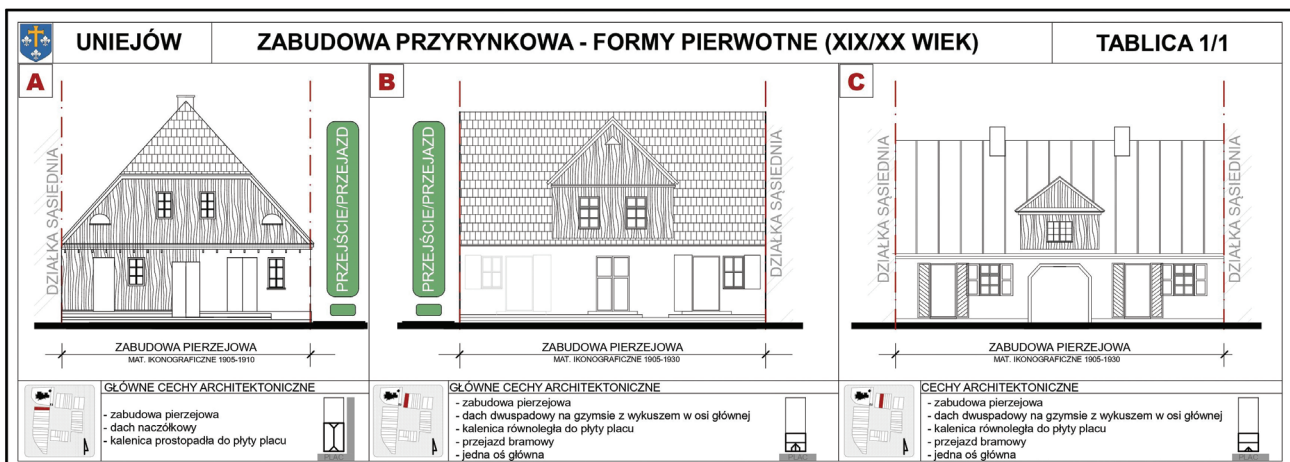

Fot. 5. Zniszczenia zachodniej i południowej pierzei rynku w wyniku działań wojennych we wrześniu 1939 r.; źródło: arch. Towarzystwa Przyjaciół Uniejowa, ze zbiorów Macieja Kwaszewskiego

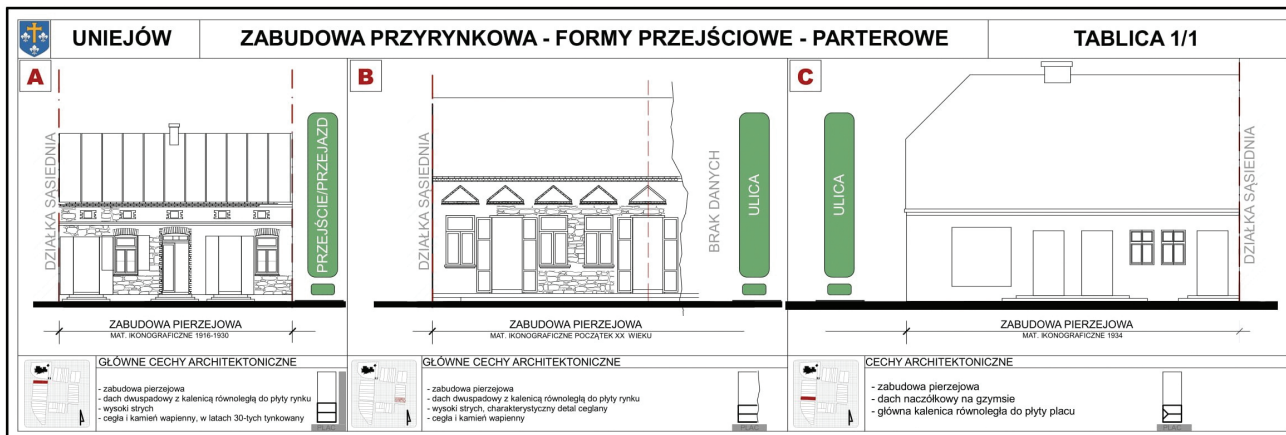
Formy przejściowe – parterowe domy przyrynkowe

Analiza przedwojennej zabudowy przyrynkowej Uniejowa pozwala wyodrębnić również parterowe, murowane domy miejskie, przy czym zachowany materiał ikonograficzny w tym zakresie jest dość ubogi.

Można jednak zaobserwować, że były to obiekty w zabudowie pierzejowej, szczelnie wypełniające front działki, z dachem dwuspadowym na gzymsie o kalenicy równoległej do płyty placu. Zidentyfikowane obiekty charakteryzowały się wysokim strychem (wysoka ściana kolankowa), brakiem wyku-

Rys. 1. Schematy ideowe elewacji frontowych zabudowy Uniejowskiego rynku – formy reliktowe z przełomu XIX i początków XX wieku; źródło: opracowanie własne w oparciu o materiały archiwalne, w tym m.in. [12, 13, 14, 15, 16]

Ryc. 2. Schematy ideowe elewacji frontowych zabudowy uniejowskiego rynku – murowana zabudowa parterowa; źródło: opracowanie własne w oparciu o materiały archiwalne, w tym m.in. [12, 13, 14, 15, 16]

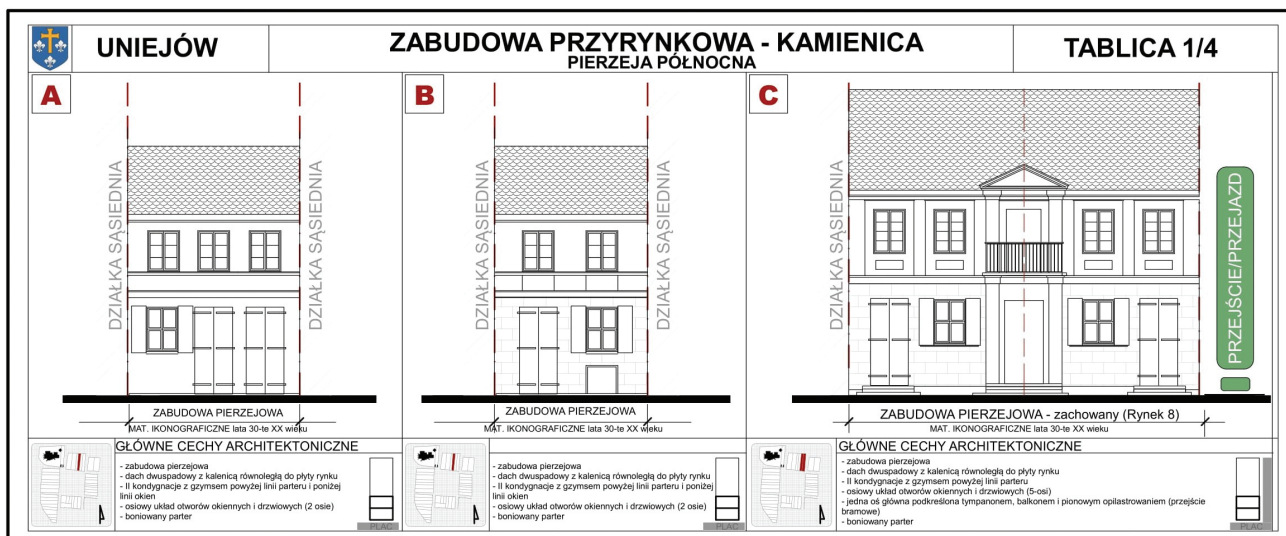
szy i innych elementów wzbogacających dach o dodatkowe światła. W jednym przypadku (rys. 2A) czytelnie zarysowany został poziomy gzyms, zlokalizowany przypuszczalnie na linii stropu, w drugim zaś (rys. 2B) pojawia się ceglany detal architektoniczny w postaci wydobytych z muru trójkątów, umieszczonych powyżej linii okien. Cechą charakterystyczną wydaje się zachowanie wspólnej, górnej linii okien i drzwi, co przy stosunkowo wysokich oknach o proporcji pionowej sprawia, że drzwi wejściowe mają wysokość znacznie powyżej 2 m (rys. 2B). Budynki murowane były z białego, wapiennego kamienia połączonego z czerwoną cegłą. Przynajmniej jeden z nich w latach 30. XX w. był obiektem tynkowanym. Na tym tle ciekawie rysuje się obiekt zlokalizowany w południowym narożniku zachodniej pierzei (rys. 2C) pokryty dachem dwuspadowym naczółkowym (analogicznie do narożnika północnego), przy czym główna kalenica usytuowana jest równolegle do płyty placu.

Uniejowska kamienica przyrynkowa

Uniejowskie kamienice murowane nie były obiektami jednorodnymi. Dominowały jednak budynki dwukondygnacyjne z nieużytkowym strychem, lokalizowane pierzejowo w układzie kalenicowym do płyty rynku, niektóre wznoszone na wysokich parterach lub piwnicach, o czym mogą świadczyć niewielkie okna w dolnej części elewacji. Kąt nachylenia połaci dachowych nie przekraczał prawdopodobnie 40 stopni, a dachy osadzone były na gzymsach. W części budynków powyżej drugiej kondygnacji znajdowała się linia otworów wentylujących poddasze. Za charakterystyczne uznać należy podziały horyzontalne uzyskane poprzez wyraźną linię gzymsów pojawiających się nie tylko na linii dachu, ale również powyżej linii parteru. W niektórych obiektach gzymsy występowały także bezpośrednio pod oknami drugiej kondygnacji lub oddzielały pas z otworami wentylacyjnymi poniżej linii dachu, a powyżej okien drugiej kondygnacji. Taki układ poziomych gzymsów w połączeniu z wysokim

cokołem sprawiał, że w proporcjach pionowych uniejowskich kamienic zdecydowanie dominowała strefa parteru pełniąca głównie funkcje usługowe. Efekt ten potęgowały silnie zarysowane otwory drzwiowe, które wysokością sięgały górnej linii okien. Fronty kamienic były stosunkowo wąskie, co wynikało z istniejących podziałów własnościowych (5–7 m, choć część obiektów zlokalizowana była na podwójnych działkach i miała przejście lub przejazd bramowy). Za cechą powtarzalną należy także uznać osiowy układ otworów okiennych i drzwiowych, choć nie dotyczył on bezwzględnie wszystkich obiektów. Dominowały układy 3-osiowe, przy czym występowały również obiekty 4-osiowe i 5-osiowe. W układach 3- oraz 4-osiowych trudno dopatrzeć się osi głównej, choć niektóre osie można uznać za bardziej zaakcentowane (np. poprzez podkreślenie niewielkim balkonem). W najbardziej reprezentacyjnym obiekcie²

² Jest to jeden z nielicznych obiektów, który zachował się do czasów obecnych, utracił jednak większość cech stylowych

Rys. 3. Schematy ideowe elewacji frontowych zabudowy Uniejowskiego rynku – przykłady kamienicy małomiasteczkowej; źródło: opracowanie własne w oparciu o materiały archiwalne, w tym m.in. [12, 13, 14, 15, 16]

(rys. 3C), w którym występowało 5 osi, oś środkowa – główna, podkreślona była nie tylko dekoracyjnym balkonem, ale również wyraźnie zarysowanym tympanonem i pionowym opilastrowaniem.

Za istotny detal elewacji frontowych można uznać drewniane okiennice umieszczone głównie w handlowych parterach (przy otworach okiennych i drzwiowych), a także boniowanie. W niektórych obiektach rysunek płycin zdołał również piętra. Okna we wszystkich obiektach miały układ pionowy z podziałem krzyżowym (4- lub 6-szybowe) i wyposażone były w obramienia/opaski, a także gzymsy podparapetowe.

Wnioski

Przedwojenna zabudowa uniejowskiego rynku była mocno powiązana z układem urbanistycznym (podporządkowana wcześniejszej parcelacji oraz wyznaczonym liniom regulacyjnym). Tworzyła zwarty, szeregowy układ i szczelnie obudowywała wnętrze placu, nadając mu czytelny i wyrazisty charakter. Następujące w czasie zmiany zewnętrznej formy obiektu i wystroju architektonicznego stanowią zapis naturalnej ewolucji i rozwoju miasta oraz wypierania zabudowany drewnianej przez obiekty murowane, wznoszone głównie z kamienia wapiennego i czerwonej cegły. W latach 30. XX w. dominowały już obiekty dwukondygnacyjne o cechach kamienicy miejskiej. Formy obiektów i detal architektoniczny nie były rozbudowane, ale miały pewne cechy stylowe, o których warto zachować pamięć, by nie umykały lokalnym architektom oraz mieszkańcom. Odrębności architektoniczne składające się na lokalny krajobraz kulturowy mogą stać się bowiem ważnym elementem budowania współczesnego wizerunku miasta turystycznego i doskonałym punktem odniesienia dla kształtowania współczesnej architektury prowadzącej dialog z historią.

Bibliografia

- [1] Wantuch-Matla D., 2015, Przeobrażenia przestrzeni publicznej w małych miastach Europy Zachodniej, „Przestrzeń i Forma”, 23/2, s. 179–190.
- [2] Kosiński W., Aktywizacja turystyczna małych miast. Aspekty architektoniczno-krajobrazowe, Monografia 269, Politechnika Krakowska, Kraków 2000.
- [3] Muszyńska E., Miasteczka regionu łódzkiego, [w:] Ścieżka Urbanistyczna, red. B. Tazir-Tomaszewska, PWN, Warszawa-Łódź 1990, s. 151–215.
- [4] Salm J., Zabytki Uniejowa. Urbanistyka i architektura [w:] Uniejów. Dzieje miasta, red. Szymczak J, Towarzystwo Przyjaciół Uniejowa, Łódź-Uniejów 1995, s. 426.
- [5] Nowicki P., 2019, Struktura zagospodarowania placu rynkowego w Uniejowie, „Biuletyn Uniejowski”, t. 8, s. 131–144.
- [6] Kulesza M., Morfogeneza miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przedrozbiorowym. Dawne województwa łęczyckie i sieradzkie, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001.
- [7] Wojnarowska A., 2015, Przestrzeń publiczna Uniejowa, „Biuletyn Uniejowski”, t. 4, s. 25–44.
- [8] Cieślak A., 2015, Historyczne centrum Uniejowa w kontekście rozwoju funkcji uzdrowiskowej – rola i znaczenie, „Biuletyn Uniejowski”, t. 4, s. 5–24.
- [9] Wójcik T., 2018, Skrawione miasto. Uniejów i jego rejon w czasie wojny obronnej 1939 roku, „Biuletyn Uniejowski”, t. 7, s. 47–63. DOI: <https://doi.org/10.18778/2299-8403.07.04>.
- [10] Pawłowska K., Idea swojskości miasta, Politechnika Krakowska, Kraków 2001, s. 100.
- [11] A Glossary of Urban Form, 1991, Historical Geography Research Series, 26/06/91, Urban Morphology Research Group, School of Geography, The University of Birmingham, Birmingham, 1991, s. 55.
- [12] Uniejów. Dotyk czasu, red. T. Wójcik, Towarzystwo Przyjaciół Uniejowa, 2004
- [13] <https://fotopolska.eu/uniejow/C3%B3w> [dostęp: 03.2022].
- [14] <https://uniejow.pl/twoja-gmina-twoj-urzad/historia> [dostęp: 03.2022].
- [15] <https://bip.uniejow.pl/dokumenty/778> [dostęp: 03.2022].
- [16] Miasto Uniejów i Region Spycimiersko-Uniejowski poprzez wieki, t. 1, t. 2., Towarzystwo Przyjaciół Uniejowa, Łódź-Uniejów 2021.
- Mapy archiwalne:
- [17] Ilustrowany Katalog Źródeł Kartograficznych, Zeszyt VI, Zakład Historii Architektury Polskiej Akademii Nauk, PWN, Warszawa 1962, s. 33 i s. 57.
- [18] Plan pomiarowy dóbr rządowych Uniejów i Wichertów 1837, Archiwum Akt Dawnych, Zbiór Kartograficzny, sygn. PL_1_402_185-1_0037.
- [19] Mapa dóbr Uniejów, Namysłów i Księżę Młyny, Archiwum Akt Dawnych, Zbiór Kartograficzny 402, sygn. PL_1_402_249-9_0003.

DOI: 10.5604/01.3001.0015.9875

PRAWIŁOWY SPOSÓB CYTOWANIA

Cieślak-Arkuszewska Adriana, 2022, Poszukiwanie cech architektury lokalnej historycznego rynku małego miasta na przykładzie Uniejowa, „Builder” 10 (303). DOI: 10.5604/01.3001.0015.9875

Streszczenie: Celem badań prezentowanych w niniejszym artykule jest wzbogacenie wiedzy na temat architektury lokalnej Uniejowa, a w szczególności ustalenie cech charakterystycznych zabudowy przyrynkowej z początków XX w. utraconej w wyniku działań wojennych i powojennych. Przyjęta w artykule metoda badań ma charakter analityczno-poznawczy, retrospektywny i prowadzi do opracowania „stratygrafii” architektonicznej. Badania obejmują skalę obiektu: wysokość, ilość kondygnacji, charakter dachu, kierunek usytuowania kalenic, szerokość elewacji frontowej, zasady kompozycyjne kształtowania elewacji, a także skalę detalu architektonicznego: obramienia okien i drzwi, gzymsy, fryzy, balkony, wykusze, inne. Uzyskane wyniki prowadzą do wzbogacenia warsztatu projektowego architektów i mogą przyczynić się do ochrony lokalnych krajobrazów kulturowych.

Słowa kluczowe: kamienica, małe miasto, rynek, Uniejów

Abstract: SEARCHING FOR THE FEATURES OF LOCAL ARCHITECTURE AT THE HISTORICAL SQUARE IN THE TOWN ON THE EXAMPLE OF UNIEJÓW. The aim of the research presented in this article is to enrich knowledge about the local architecture of Uniejów, in particular to establish the characteristics of buildings at the square from the beginning of the 20th century. Development of this square has been lost as a result of war and post-war activities. The research methodology in the article is analytical and cognitive, retrospective and leads to the development of an architectural „stratigraphy”. The research concerns the scale of the object: height, number of storeys, type of the roof, direction of the ridge location, width of the front elevation, compositional principles of the elevation, as well as the scale of architectural details: window and doorframes, cornices, friezes, balconies, bay windows, etc. The results lead to the enrichment of architects' design skills and may contribute to the protection of local cultural landscapes.

Keywords: tenement house, small town, market square, Uniejów